

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ХЕДЕРІВ НА ВОЛИНІ у ХІХ - на початку ХХ століття

Хедери були початковими навчальними закладами євреїв Волинської губернії у ХІХ - на початку ХХ ст. Назва "хедер" з'явилася у ХІІІ ст. в Німеччині. Термін "хедер" (нім. "кімната") означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань. Вони вперше були засновані в 63 р. до н.е. з ініціативи раббі Ієгошуа бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов'язкову присутність меламедів в кожному місті і навчання дітей з шести - семирічного віку.

У Волинській губернії єврейська традиційна освіта була засобом збереження єврейства в умовах Південно-Західного краю Російської імперії. До середини ХІХ ст. освіта євреїв майже не контролювалася царським урядом і навчанням дітей займалися меламенти - початкові вчителі. Хедери існували приватні (за оплату, платили за навчання батьки) та громадські (безкоштовні). Громадські - влаштовувалися для найбідніших дітей і сиріт, утримувались за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламедів додому. Навчання коштувало недешево. На початку ХХ ст. вартість його складала від 9 крб. до 62 крб.¹

Меламенти не отримували спеціальної підготовки і для відкриття хедера до 40-х років ХІХ ст. не вимагалося ніякого дозволу, тому відкрити його міг кожен. Про відношення єврейських громадян до меламедів писала "Недельная хроника Восхода": "У Житомирі неможливо вийти в суботу з парасолькою, не ризикуючи бути ображеним серед вулиці невігласами-грубіянами; тут варто розпустити плітки про дружину одного меламеда, яка начебто купила м'ясо, не обкладене таксою, щоб батьки відібрали всіх дітей у меламеда; тут кореспонденту, який оголосив загальновідомий факт безкарного побиття одним меламедом своїх учнів, піднімають справжній скандал на одній з найбагатолюдніших вулиць..."²

Більшість меламедів жили дуже бідно. Навчанням дітей вони займалися тому, що іншим шляхом не могли прогодувати сім'ю. Про них говорила народна мудрість: "Стати меламедом і померти ніколи не пізно". Дослідник хедерів Волині І.Шульковський на початку ХХ ст. писав: "Максимальна середньорічна заробітна платня (446 крб) - у Рівному; мінімальна (185 крб) - у Торчині, 59 меламедів мають річну зарплатню від 55 крб. до 300 крб. і тільки 47 осіб заробляють більш 300 крб. щорічно. Таку злиденну оплату меламед отримує за 7 - 8 годин важкої щоденної праці, не має навіть канікулярного відпочинку. Перерва на час осінніх і весняних єврейських свят у нього витрачається на принизливу працю вербовки учнів..."³ Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях.

Дитина стикалася з нужденним життям від народження, а коли вона йшла в хедер, то часто бачила, що "сам вигляд класної кімнати, - писав відомий єврейський педагог і літератор Абрам Паперна - випускник Житомирського рабинського училища, - міг викликати смуток у найбільш невибагливого щодо етики і комфорту учня. Досить велика кімната з відсирілими і почорнілими стінами, прогнилою підлогою і стелею, освітлена одним вікном, скло якого склеїли з осколків, була житлом меламеда. В ній знаходилися велика піч, полиця з кухонним посудом, ліжко, колиска для немовляти й інші господарські речі. В кімнаті копошилися діти меламеда, походжали представники тваринного царства в особі годувальниці - кози, курей і півня. Власне хедер складався з "червоного" кутка, де на високому м'якому стільці сидів "ребе"..., по боках від нього стояли дві довгі лавки для учнів... Прийоми навчання були примітивними..."⁴

Ніхто з меламедів не задумувався над проблемами збереження здоров'я дітей. Заняття іноді продовжувались по 10-11 годин. Умови навчання єврейських дітей в хедерах надзвичайно хвилювали освітянських діячів Волині. Лев Біншток - викладач Житомирського рабинського училища наголошував: "Взагалі хедери є плодоносне джерело заразних хвороб для дітей, так що коли яке-небудь дитя має кір, краснуху, коклюш і т.д., то зараза буває такою сильною, що в короткий час весь хедер спустошується, тому що ніде не буває такої брудноти і такої тісноти як в дардеке-хедерах (хедери для абетки)"⁵.

Законом від 1 березня 1893 р. були встановлені вимоги щодо гігієнічних умов роботи хедерів. Розмір навчальної кімнати повинен був відповідати нормі -1/2 куб сажень на учня. В приміщенні хедера не повинно було бути ніяких предметів, крім класних меблів та учнівських речей, не дозволялося жити ні меламедам, ні членам його сім'ї. На стіні класної кімнати повинно було висіти свідоцтво на звання меламеда і список учнів, які там навчалися. Прикрашати приміщення хедерів портретами єврейських діячів заборонялося⁶.

Але і на початку ХХ ст. умови навчання істотно не змінилися, бо вони були обумовлені важким соціально-економічним становищем єврейського населення Волині.

У 1902 р. директор народних училищ Волинської губернії повідомляв, що хедери Волині знаходились частково в приватних будинках меламедів, більшість з них були розміщені в найманих будинках. Приміщення часто не відповідали своєму призначенню, як за кубічним складом повітря, так і за кількістю світла, та й в гігієнічному відношенні не відповідали вимогам⁷.

Повну уяву про приміщення хедера на Волині давав його опис у дослідженні І.Шульковського. Він писав:

"Обстановка в хедерах різноманітна. В деяких є шкільні парти і класні дошки, квартири досить чисті і світлі, але поруч з цим інші хедери розміщені у підвалах і хіборах, де повітря наповнене міазмами, де вогко, темно і дихати неможливо. Ми прийшли до хедера годині об 11 ранку. Біля входу стояло велике корито з поміями. Топилася російська піч; в кімнаті - спека надзвичайна; меламед з дітьми чомусь повзає по підлозі. З'ясувалося, що діти з учителем збирали розсипаний останнім тютюн для нюхання. Хлопчаки, які побачили нових людей, розбіглися по кутках і зіщулилися. На столі лежала солідна нагайка, яка очевидно не раз гуляла по худеньких плечах і спинах малюків... Інший хедер розміщений у напівтемному підвалі, де, крім того був склад мішків з зернятами... Але найстрашніше і найжахливіше, що я бачив, це був хедер у Рівному. Перед нами справжня трущоба: брудний і темний підвал довжиною в 6 аршин, шириною в 5 аршин і висотою в 3 аршини. У кімнаті три вікна... Навчалосся 20 хлопчиків. На кожного учня 0,5 куб. саж. повітря. Становище більш ніж злиденне. За великим зламаним столом сидів сухотний меламед і надірваним, який роздирав душу, голосом навчав дитину. Тут же "ребецин" пере брудну білизну і кричить без зупинки. Її не соромить прихід сторонніх. На столі для навчання розкидані недоїдки (це у всіх майже хедерах), які обліпили мухи. Двору при школі немає. У цій же кімнаті, де діти проводять цілий день, ночівка для бездомних з платою у 3 - 5 коп. Тут же дитина меламеда, у якої - мабуть від туберкульозу кісток - рани на пальцях. З цього хедера ми пішли розбиті фізично і морально"⁸.

Життя пересічного волинського єврея обмежувалося домівкою, синагогою й базаром. Рідна оселя з її патріархальними традиціями багато важила для іудея, оскільки саме в сім'ї спільними зусиллями батьків і дітей підтримувалися традиції іудаїзму. Однією з них було - з раннього віку вчити хлопчиків івриту та знайомити їх з Біблією. Тому кожен батько вважав за обов'язок дати сину хоча б початкову освіту на рідній мові. Хедер на Волині займав надзвичайно важливе місце в системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні "світським" предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила в хедер до меламеда приблизно з 5 років, а то і раніше, а закінчувала повний курс навчання у віці 13-15 років. Урочисту подію першого відвідування хедера сином святкувала вся сім'я. Абрам Паперна згадував: "Цю надзвичайно важливу подію в житті малюка здійснювали з належною урочистістю: закутаного у великий талес (молитовна риза), мати понесла мене на руках в супроводі рідних в хедер, де я був люб'язно зустрінутий меламедом, який погладив і побавив мене, посадив мене за стіл і зараз же розпочав не то заняття, не то іспити моїх здібностей. Розкривши молитовник, він показав мені першу букву абетки - алеф, звертаючи мою увагу на відмінні її ознаки; потім показавши мені її в різних розмірах, запропонував мені самому знайти цю букву на іншій сторінці серед інших букв і, коли мені це вдалося, пролунали радісні оклики рідних, мене обсіпали поцілунками, а зверху до мене на стіл дощем посипалися монети і цукерки, причому мене запевняли, що це ангели з неба кидають мені подарунки, і що ці подарунки будуть постійно сипатися на мене, якщо я буду слухняним і старанним"⁹. В хедері не ставились оцінки і не присвоювалась кваліфікація.

Навчання починалося ознайомленням з буквами абетки та їх назвами, використовувались спеціальні листки для наочності. А.Паперна писав: "Прийоми навчання були примітивними, раз і назавжди встановленими. Не маючи ніякої підготовки і ніяких посібників, меламед повинен був брати працю. А праця ця була варварською: він повинен був вбивати в ніжні голівки малолітніх назви 22-х букв абетки і 10 голосних знаків, заставляючи їх розуміти, наприклад, що комец (о) під цадик (ц) означає - "цо", шурук (у) під шин (ш) - "шу" і так далі. Але якщо такий метод навчання був важким для меламеда, то легко собі уявити, як важко було для нашого слабкого мозку засвоєння такої мудрості, яким важким повинно було бути таке механічне навчання..., особливо якщо брати до уваги що навчались ми читання мови стародавньої, нам незрозумілої"¹⁰.

Вивчивши букви, хлопчик читав слова і таким чином починав вчити молитви. Замість підручника використовували молитовник, бо не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів. Писати також не вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з вчителями про додаткові уроки. Важливість уміння читати була зрозумілою, адже хлопчики отримували можливість стежити за службою в синагозі і брати участь у молитві. Тексти, які діти вчили, молитви, були здебільшого на івриті. А так як діти на Волині говорили в більшості на ідиш, тому вони часто не розуміли змісту.

Наступним етапом занять в хедері, після оволодіння навичками читання було вивчення Тори. Це був практично дослівний переклад слів тексту. Найчастіше меламед читав слово із оригіналу і перекладав його на ідиш так, як він чув в своєму хедері від свого вчителя, а діти повторювали прочитане вголос.

Методи виховання дисципліни учнів, заохочення їх до навчання найчастіше зводилися до тілесного покарання, іноді навіть різками. Славетний Шолом-Алейхем, описуючи в оповіданні "Вчитель Бойаз" виховання в хедері, писав: "А бив нас Бойаз, да буде вам відомо, завжди по заслугі. Причина завжди знаходилася: за те, що вчилися недостатньо старанно; за те, що не бажали молитися; за те, що не слухали батьків чи ребе; за те, що відволікалися від книжки; за те, що молилися дуже швидко чи дуже повільно, говорили дуже голосно чи дуже тихо; за обірваний лацкам; за дірку; за обірваного гудзика; за подряпину, за брудні руки, за пляму в молитовнику, за втечу, за шкоду, і так далі без кінця"¹¹.

На початку ХХ ст., під впливом нових методик виховання, з'являються нові види покарання. І.Шульковський зауважував: "В іншому Житомирському хедері меламед дуже "добрий єврей". Він дітей не б'є: не такий вже час. Він їх роздягає і ставить у куток на годину чи дві з мітлюю чи кочергою в руках... Всі взагалі меламенти відзиваються про своїх учнів при них же у самих грубих виразах, зовсім не шкодуючи самолюбства дітей"¹².

Наступним і вищим рівнем хедерної освіти було вивчення Талмуда. Учні приступали до його вивчення за таким же методом, який використовувався раніше для вивчення П'ятикнижжя. Зміст і методи викладання в хедері - викликали серйозну критику прогресивних рабинів і високоосвічених викладачів. Л.Біншток, аналізуючи зміст навчання в хедері, писав: "Якщо ми ближче придивимося до виховання в хедерах, нижчих і вищих, то переконаємося,

що воно не містить релігійно-морального характеру в дійсному розумінні цього слова... Все поетичне і високе з Біблії, звичайно, пропускається мелаamedaми, чи пояснюється з допомогою різних коментарів, цілком незрозумілих дитячому розуму..."¹³.

Рівень викладання мелаamedaів був досить низьким. Причиною тому була малоосвіченість самих вчителів. І.Шульковський наголошував: "Дві третини мелаamedaів заявили себе грамотними російською, але ця грамотність ніякої цінності не має: мелаamedaські знання російської мови складає лише механічне уміння розписуватися в потрібних випадках. Грамотних російською 67, читають же російською мовою лише 8 чол. (12%)!.. Мелаamedaів, які читають взагалі - меншість (49 чол. з 108), але і ця меншість - не постійні читачі, які цікавляться суспільними питаннями, політикою чи хоча б питаннями професійного характеру. Футлярні це люди, яких нічим не пробереш. "Я іноді заглядаю в газету", - незмінно відповідає вам мелаamed на ваше питання, чи читає він щось з літератури... На питання, чому мелаamedaи не читають, нам більшість заявляла, що їм читати ніколи; один з гордістю і усвідомленням свого достоїнства відповів, що він взагалі "такими дурницями не займається", один "читав молодим", а тепер "час і про душу подумати", деякі відповідають, що "домашні обставини заважають"... В окремих випадках вияснилася та обставина, що часто мелаamed вмів читати лише друкований єврейський шрифт. Механізму письма він не знає і читати по писаному не вмів. Утримувач хедера вищого розряду у Рівному заявив, що у нього діти не навчаються єврейському письму, тому що він сам писати не вмів... В Олександрії мелаamed нічого не читає на розмовно-єврейській мові, тому що неграмотний навіть на давньоєврейській; він вмів читати тільки по молитовнику. ..." ¹⁴

Російський уряд поступово реформував хедер шляхом впровадження навчальної програми. Так 31 грудня 1852 р. була надрукована програма викладання єврейських предметів, затверджена Міністерством народної освіти. Хоч вона була складена для казенних єврейських училищ, рекомендували її і для використання в хедерах. Але і на початку ХХ ст. ця програма у хедерах Волині частіше не виконувалась. І.Шульковський писав: "Програма єврейських предметів у Волинському хедері одностороння і вузька. Якщо ж прийняти до уваги багаторічний курс навчання дітей у школі, довготривалість навчального року і велику кількість щоденних навчальних годин, програма ця здається дуже і дуже убогою. Діти виходять із хедера такими ще невігласами, якими вони туди поступили, даремно втратили кращі роки свого життя..."¹⁵

У ХІХ ст. хедер був фактично найбільш популярною початковою школою для єврейських дітей Волині. Царат прийшов до висновку, що причина релігійного фанатизму і відчуженості євреїв-Талмуд. Що лише шляхом освіти можна обмежити вплив Талмуда. Для цього необхідно на заміну хедерам відкривати єврейські училища з вивченням російської мови та загальноосвітніх предметів. Та у 1903 р. міністр внутрішніх справ Плеве доповідав міністру народної освіти: "... Шкідливий напрямок викладання у хедерах було помічено всіма начальниками губерній, розміщених в межі осілості, які зазначили, що хедери є головною перепоною асиміляції євреїв з російською народністю, а на думку Вищої комісії про перегляд законів про євреїв, уряд, відмовившись від думки про знищення мелаamedaів чи про заміну іншими особами, повинен, за можливістю, підірвати моральний авторитет в очах маси єврейського населення, турбуватися не про розумовий розвиток мелаamedaів, а про можливо більший розумовий розвиток оточуючого середовища, щоб викликати поступове зменшення їх чисельності"¹⁶.

Активні заходи до вчителів-мелаamedaів і їх шкіл розпочинаються указом від 13 листопада 1844 р., коли була утворена система казенних єврейських училищ з метою допомоги єврейському юнацтву підготуватися до вступу в загальні середні і вищі навчальні заклади. Уряд вирішив поступово замінити мелаamedaів вчителями, які отримали хоча б початкову освіту. За законом у хедерах вводилося вивчення російської мови, поділ учнів на класи. З цією метою у 1849 р. було наказано єврейським вчителям здавати іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов. Хоч об'єм матеріалу на іспиті був невеликим, здати його малограмотним мелаamedaам було важко.

У другій пол. ХІХ ст. Російський царат продовжив політику підсилення контролю за роботою хедерів, впорядкування навчального процесу та підвищення рівня майстерності мелаamedaів. Закон, прийнятий 1 травня 1855 р., поставив умовою отримання єврейськими вчителями свідоцтва на право викладання - закінчення рабинського училища чи загального середнього або вищого навчального закладу. Розуміючи складність вирішення цієї проблеми, уряд надав відстрочку строком на 20 років.

Важкий шлях розвитку єврейської традиційної початкової освіти можна простежити, вивчаючи звіти Волинської губернської та повітових єврейських училищних комісій. У 1868 р. в Старокостянтинівській єврейській училищній комісії на обліку було 71 хедерів, в яких працювали 71 мелаamed, навчаючи 585 учнів. Голова комісії та наглядач цього єврейського казенного училища другого розряду О.Шпеккер повідомляв: "Головою комісії були оглянуті приватні єврейські навчальні заклади Старокостянтинівська та повіту. При огляді з'ясувалося, що більшість закладів розміщені втісних і брудних квартирах, немає списків учнів та табличок. Були знайдені мелаamedaи, які навчали без свідоцтва, про що складено акт, який передано в повітовий суд для утримання штрафу з винних, також повідомлено в поліцейське управління"¹⁷.

Іноді рівень викладання мелаamedaів був настільки примітивним, що у них забирали свідоцтва. Єврейської граматики діти не вчили. Біблію діти тільки читали і не перекладали. Гемару вчили в перекладі на жаргон (ідіш), арифметику і російську мову взагалі не вивчали. Навіть самі мелаamedaи погано говорили російською. Комісія вирішила заборонити їм викладати і відібрала мелаamedaські свідоцтва"¹⁸.

У березні 1893 р. вийшов новий закон, згідно із яким мелаamed отримували нове свідоцтво. Воно видавалося директором чи інспектором народних училищ на один рік за плату 3 крб. Прохання про видачу мелаamedaського свідоцтва та самі свідоцтва звільнялися від гербового збору. В заяві повинні були бути вказані ім'я, по-батькові, прізвище та місце проживання. При подачі заяви перший раз додавалися документи: паспорт, завірене метричне

свідоцтво чи засвідчена виписка з посімейного списку, дві фотокартки. Свідоцтва видавалися особисто меламадам під розписку, або розсилалися поліцейським управлінням. Російський уряд попереджав, що особи, які будуть навчатись без свідоцтв, а також батьки учнів та рабини будуть відповідати згідно 1049 - 1053 ст. "Улож. о наказаний" 1885 р.

Табельні державні святкові дні в єврейських хедерах повинні були відзначатись, як і у всіх навчальних закладах. За законом 1893 р. загальний нагляд за хедерами здійснювали директори і інспектори народних училищ. Нагляд за тим, чи не займалися вони при учительстві іншими справами, професіями, чи заслуговували на довіру своєю поведінкою входило в обов'язок поліції. Нагляд за викладанням в хедері закону віри було обов'язком рабина.¹⁹

Не зважаючи на низький духовний та інтелектуальний рівень волинських меламедів, кількість хедерів та учнів в них невпинно зростала. Наприкінці 1854 р. на Волині було зареєстровано 297 хедерів, в яких навчалось 4284 хлопчики. В 1865 р. в 102 хедерах було 692 учні. В звіті Волинського губернатора за 1879 р. названа кількість хедерів - 484 з кількістю учнів - 4744 (4421 хлопчики і 323 дівчаток). З них в Житомирі навчалось 593 хлопчики та 33 дівчинки, в повітових містах 1764 хлопчика та 50 дівчаток, в повітах 2064 хлопчики та 240 дівчаток. Губернатор наголошував: "Хоча кількість єврейських хедерів і учнів в них вказана в офіційних джерелах, та насправді їх повинно бути більше, так як меламенти, які повинні брати на право утримання цих шкіл оплачені збором свідоцтва і навчати в одному хедері не більше 10 учнів, нехтують законом"²⁰.

В 1883 р. у Волинській губернії було заєстровано 37 хедерів, в яких навчалось 4215 учнів (3941 хлопчиків та 274 дівчаток)²¹. За офіційними даними і наприкінці XIX ст. не завжди можна було точно встановити ні кількість хедерів, ні кількості учнів в них. "Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1891 р." (дані за 1989 р.) називала кількість хедерів - 247, а кількість учнів - 2611.²² У звіті попечителя Київського навчального округу за 1889 р. вказана кількість хедерів - 323. "... Вказана кількість хедерів, - писав він, - можна вважати, нижче дійсної, так як їх набагато більше, бо важко уявити, щоб... їх не було в повітах, так як є дуже багато торгових містечок, заселених євреями... наприклад, Славута Заслаальського повіту Волинської губернії. Очевидно, що крім вказаних, є ще багато інших хедерів таємних, де викладають меламенти, які не мають встановлених свідоцтв, але вони існують як поза увагою поліції, так і училищних комісій"²³. В 1914 р. у Волинській губернії всього знаходилося 2655 навчальних закладів, з них було 567 хедерів, в яких навчалось 9233 учнів²⁴.

У суперечках видатних єврейських громадських діячів, урядових, посадових осіб імперії часто обговорювали майбутню долю хедера. На сторінках преси було висловлено багато цікавих думок щодо значення і перспектив його розвитку. Результатом цих дискусій стала значна кількість різних експериментальних навчальних програм, проєктів реформування початкових шкіл, стали відкриватися перші "зразкові" хедери. У своєму дослідженні Волині І.Шульковський писав: "... зароджуються нові, "покращені" хедери. Це саме "покращені" хедери, але не зразкові. Предмети тут проставлені більш чи менш солідно і викладання ведеться добре. Тип цей ще не оформився, не зміцнів. Він поки складає щось середнє між хорошим традиційним хедером і новим зразковим. Покращений хедер переживає зараз період невизначеності, він то падає, то відроджується, і важко передбачити, чи займе він тверду позицію на Волині, чи зникне без сліду... У Житомирі таких хедерів два, у Рівному - чотири, в Олександрії, Торчині і Ковелі - зовсім немає. Всього їх, значить, 6 (5,5%)... Все ж у головних пунктах на Волині є деяка частина покращених хедерів; раз є зерно, насіння - рано чи пізно розвіється і зміцніє"²⁵.

Хоч меламенти Волині працювали за мізерну платню, рівень їх викладання був найчастіше невисоким, а хедер все ж виконав своє завдання - навчання дітей єврейській мові, молитвам, релігійним законам, ознайомлення з національними звичаями і традиціями. Завдяки хедерам, євреї в більшості були грамотними. Хедер - традиційна єврейська школа - залишався головним початковим навчальним закладом до 1917 р. "Я повинен все - таки відмітити і історичні заслуги традиційного хедера перед єврейством, - проголошував Я.Ейгер у березні 1910р., - подібно гетто, він був одним із факторів збереження єврейства протягом століть і неймовірного гніту. Слугуючи головним чином зміцненню релігійного світогляду, традиційний хедер зміцнював також національну самосвідомість єврейських мас"²⁶. "Хедер - це наша мати, - говорив відомий єврейський письменник і поет Х.Н.Бялик, який народився у Житомирі, - хедер вигодував десятки єврейських поколінь. Із хедера вийшли наші поети і вчені..."²⁷

1. Шульковський І. Хедер на Вольши //Вестник ОПЕ. - 1912. -№17. - С. 45.
2. Недельная хроника Восхода. - 1884. - № 32. -С. 914.
3. Шульковський І. Назв. праця. - С. 46.
4. Шнайдер І. Воспоминания о хедере//Еврейская школа. - 1993.-№ 1.-С. 66.
5. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. - 1866. - С. 29.
6. Центральний Державний історичний архів України (далі - ЦДІАУ). -Ф. 707. -Оп. 296.-Спр. 68-1. - Арк. 261 -263.
7. Отчет директора народных училищ Вольинской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 г. - Житомир, 1903. - С. 48.
8. Шульковський І. Назв. праця. - С. 42.
9. Шнайдер І. Назв. праця. - С. 67.
10. Там само. - С. 66.
11. Шолом-Алейхем. Рассказы для детей. - М., 1956. - С. 158.
12. Шульковський І. Назв. праця. - С. 41 - 42.
13. Биншток Л. Назв. праця. - С. 20.
14. Шульковський І. Назв. праця. - С. 31 -32.

15. Там само. - С. 35,42,43.
16. ЦДІАУ. - Ф, 707. - Оп. 317. - Спр. 304. - Арк. 2,3.
17. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф. 71. - Оп. 1. - Спр. 1457. - Арк. 431.
18. ДАЖО. - Ф. 71. - Оп. 1. - Спр. 1516. - Арк. 31-36.
19. ЦДІАУ. -Ф. 707.-Оп. 296.-Спр. 68-1.-Арк. 95, 163, 260; ДАЖО.-Ф. 71.-Оп. I.-Спр. 1161. -Арк. 43; ДАЖО.- Ф. 71. -Оп. 1. - Спр. 1464. - Арк. 14; ЦДІАУ - Ф. 442. - Оп. 533. - Спр. 158. - Арк. 70, 71.
20. Обзор Вольнской губернии за 1883 г. -Житомир, 1890. - С. 48.
21. Памятная книжка Вольнской губернии на 1891г. - Житомир, 1890. - С. 64.
22. Там само.
23. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 г. - К., 1890. - С. 25 - 27.
24. Обзор Волынской губернии за 1914 г. - Житомир, 1914. - С. 76.
25. Шульковский И. Названа праця. - С. 43.
26. Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы //Вестник ОПЕ. - 1910. -№ 1. -С. 5.
27. Отчет о совещании в 1912 г. //Вестник ОПЕ. - 1912. -№20. - С. 18.